

BRITISH
COUNCIL

IZA LINIJE FRONTA: NEVIDLJIVE HEROINE Metodologija

 **UK International
Development**
Partnership | Progress | Prosperity

Ovaj projekt financira UK International Development, a provodi se u partnerstvu s British Council-om.

Different Memories, Shared Futures: Towards Inclusive Memorialisation

Projekt: Iza linije fronta: nevidljive heroine

Metodologija

Deliverable 3.

Osijek, 2026.

Izdavač:

Centar za mir, nenasilje i ljudska prava – Osijek

Za izdavača:

Natalija Havelka

Autori:

dr.sc. Hrvoje Potlimbrzović

dipl.iur. Natalija Havelka

ISBN: 978-953-7338-28-2

Osijek, 2026.

1. UVOD I TEORIJSKA POLAZIŠTA

Ratovi se najčešće pamte kroz političke odluke, vojne operacije i broj ljudskih gubitaka. Takvi narativi, premda važni, nerijetko ostavljaju po strani svakodnevna iskustva ljudi koji su rat proživljavali izvan bojišnice. Posebice su nedovoljno vidljiva iskustva žena, koje su tijekom ratnih zbivanja istodobno bile svjedokinje, žrtve, članice obitelji, radnice, humanitarke, skrbnice i nositeljice brojnih odgovornosti nužnih za opstanak obitelji i lokalnih zajednica. Njihovi doprinosi često su ostajali izvan službenih prikaza rata i kolektivnog sjećanja, unatoč tome što su imali važnu ulogu u očuvanju svakodnevnog života, međuljudske solidarnosti i društvene otpornosti.

Upravo iz potrebe da se takva iskustva učine vidljivijima nastalo je ovo istraživanje, provedeno u okviru projekta *Iza linije fronta: nevidljive heroine*. Njegov je cilj dokumentirati i bolje razumjeti raznolika iskustva žena koje su bile pogođene ratom, prepoznati njihove potrebe te dati doprinos stvaranju uključivijeg i rodno osjetljivijeg kolektivnog sjećanja. Polazeći od pretpostavke da ratna iskustva žena nadilaze uobičajene prikaze njihove uloge kao pasivnih promatračica ili isključivo žrtava, istraživanje nastoji prikazati složenost njihovih životnih priča, načina suočavanja s ratnim okolnostima te dugoročnih posljedica koje rat ostavlja na pojedince, obitelji i zajednice.

Teorijska polazišta ovog istraživanja počivaju na *desk* istraživanju koje je 2026. godine provela Nina Sauerborn, a koje se odnosilo na istraženost uloge i na prikaze žena u ratnim i postkonfliktnim društvima s posebnim naglaskom na Domovinski rat i istočnu Hrvatsku. Njezina je analiza literature pokazala da su žene tijekom ratnih zbivanja imale višeslojnu ulogu: žrtve, akterice, svjedokinje, mirotvorke i nositeljice društvene obnove. Nasuprot dominantnim narativima koji žene reduciraju na pasivne objekte ili na simboličke čuvarice doma i nacije, pokazala je perspektivu u kojoj su žene bile sudionice ratnih zbivanja na brojnim razinama. Primjerice, tijekom Domovinskog rata sudjelovale su u obrani kao dragovoljke, pripadnice oružanih snaga, medicinsko osoblje, humanitarke i organizatorice civilne zaštite, dok su istodobno proživljavale specifične oblike nasilja, koje je mahom bilo rodno uvjetovano, poput seksualnih zločina i prisilnih raseljavanja, što je sve ostavilo dugotrajne psihološke traume. Na temelju tog istraživanja proizašla su i dva snažna zaključka. Prvo: »integracija ženskih perspektiva u istraživanja, obrazovne programe i javne politike nije pitanje simboličke zastupljenosti, već preduvjet za cjelovito suočavanje s prošlošću i izgradnju održivog mira«; te

drugo: »bez uključivanja ženskih iskustava, kolektivno pamćenje ostaje nepotpuno, a proces društvenog ozdravljenja nedovršen«.

2. OPIS METODOLOGIJE

Za ovo istraživanje koristio se kvalitativni metodološki pristup. On ne teži otkrivanju općih zakona, nego razumijevanju određenog socijalnog konteksta koji je upravljan značenjima koja mu pridaju sudionici tog konteksta (Mejovšek, 2013). Uz to, kvalitativna su istraživanja posebno zanimljiva praktičarima, budući da rješavaju pitanja i probleme s kojima se stručnjaci u praksi svakodnevno susreću, pa bi u tom smislu ona mogla približiti znanost praksi (Mejovšek, 2013).

Korišteni su elementi usmene povijesti te je korištena metodologija temeljena na znanjima o traumi (eng. *Trauma-informed approach*) (Isobel, 2021). Za prikupljanje podataka koristila se metoda polustrukturiranog intervjua koji se sastojao od nekoliko zatvorenih sociodemografskih i 16 otvorenih pitanja. U takvoj vrsti intervjua slijedi se određeni redoslijed pitanja koji je unaprijed pripremljen, ali ne striktno, pa se uz pitanja zatvorenog postavljaju i pitanja otvorenog tipa kojima se nastoje dobiti dodatne informacije da bi se što potpunije rasvijetlio istraživani problem (Mejovšek, 2013). Pitanja su bila slojevita, odnosno usmjeravala su se na prijeratna i poslijeratna iskustva žena s područja pogođenih ratom. Intervjui su obuhvatili sudionice iz Osječko-baranjske i Vukovarsko-srijemske županije. Te su županije tijekom rata doživjele gotovo najveće poraze te su bile najviše pogođene ratom (Živić, 2005, str. 127–129). U njima su živjele multietničke zajednice koje su nakon rata bile u potpunosti razorene te je došlo do međusobnog nepovjerenja. Upravo zbog njihove specifičnosti i jesu relevantne za ovo istraživanje.

Istraživanje je usmjereno na ženska iskustva rata jer je to tema koja nije istraživana te koja često bude zanemarena kada se govori o ratnom razdoblju (Sauerborn, 2026). Ovim istraživanjem nastojalo se staviti fokus na doprinos i iskustva žena koje su tijekom rata morale održavati normalan obiteljski život, raditi i preuzeti neke nove uloge koje možda prije nisu imale. Primjerice, dok muškarci sudjeluju u oružanim sukobima, žene su te koje moraju poduzeti sve mjere da bi preživjele i uzimale fizičke poslove u tvornicama i drugim mjestima s teškim radnim uvjetima (Cohn, 2013).

Narav teme istraživanja opravdava korištenje kvalitativnog metodološkog pristupa jer on omogućuje bogatije odgovore na pitanja te dublju i sveobuhvatnu analizu podataka. U kvalitativnim istraživanjima nije važna veličina uzorka, nego kvaliteta podataka. Svi intervjui bili su snimani (audio zapis) i transkribirani, pri čemu su svi podaci o sudionicama

anonimizirani, a audio snimke su nakon transkribiranja uništene. Za arhiviranje i sigurnost snimaka zadužena je bila Natalija Havelka, izvršna direktorica Centra, koja je istovremeno i kontakt osoba kojoj sudionice mogu pristupiti s pitanjima. Svaki intervju ima svoju oznaku da bi se dodatno zaštitio identitet sudionica. Transkripciju je načinila J. M., prvostupnica socijalnog rada i članica tima Centra za mir, nenasilje i ljudska prava, koja je preslušavala snimke te iznova provjerila preciznost transkripcije nakon izrade prve verzije.

Nakon transkribiranja intervjua uslijedilo je kodiranje, kojim se inače pokušava doći do dubljih uvida pronalaskom obrasca ili pravilnosti koji predstavljaju nove spoznaje (Pavić i Šundalić, 2021), što je bio preduvjet za analizu podataka, i to tematsku analizu. Ona je prikladna za ovu svrhu zato što podrazumijeva kategorizaciju podataka u određen broj tema ili deskriptivnih kategorija (Braun i sur., 2019). Nju je također načinila J. M. Provedena je iterativno kroz faze upoznavanja s podacima pomoću većeg broja čitanja, onda inicijalnog kodiranja, razvoja kandidatskih tema, revizije i, na koncu, definiranja tema te odabira citata. Kodiranje je provedeno induktivno, ali su pitanja koja su postavljana sudionicama, iako otvorena, bila usmjerena na interes projekta, dakle na žensko iskustvo rata. Analitičke odluke donosila je J. M., koja je vodila bilješke, izrađivala radne kodne tablice i formulirala inicijalne teme. Teme su prilikom analize sintetizirane u šest nosivih koje su prepoznate kao informativne i kao one koje najvjernije opisuju ideje i značenje tema, a na temelju kojih su i prikazani rezultati istraživanja.

2.1. Ciljevi i istraživačko pitanje

Nekoliko je ciljeva na koje se ovo istraživanje usmjeravalo. Prvi je cilj dobiti širi uvid u žensko iskustvo rata i time popuniti tu istraživačku prazninu. Kvalitativno istraživanje bi i trebalo istražiti mišljenja, stavove, iskustva, dojmove i mehanizme, a ishod bi takvog istraživanja trebao biti širok spektar pretpostavki koje se poslije mogu provjeriti kvantitativnim istraživanjem (Buljan, 2021). Drugi je cilj promicati javno prepoznavanje, razumijevanje i priznavanje ratnih iskustava žena. Treći je cilj povećati vidljivost ženskih perspektiva u kolektivnom sjećanju, ojačati kapacitete lokalnih zajednica za pružanje rodno osjetljive poslijeratne podrške te doprinijeti izgradnji kulture sjećanja temeljene na istini, empatiji i uključivosti te saznati koje su potrebe žena s iskustvom rata.

Glavno istraživačko pitanje na koje se nastojalo odgovoriti je: Na koji način žene doživljavaju svoje iskustvo rata?

2.2. Opis uzorka

U istraživanju se koristila metoda namjernog uzorkovanja. Odabrano je 11 sudionica različitih etničkih pozadina, pri čemu je kriterij uključivanja u istraživanje bilo iskustvo rata. Težili smo maksimalnoj varijaciji, ali i dostupnosti te voljnosti sudionica za pristupanje istraživanju. Postupak odabira sudionika uobičajen je u kvalitativnim istraživanjima. Uporište za to proizlazi iz činjenice da su »sudionici istraživanja vrlo često dobro upoznati s temom istraživanja«. (Pavić i Šundalić, 2021, str. 236) Također, manji je uzorak također opravdan naravljju istraživanja. Kvalitativna istraživanja obično »imaju za cilj dubinski istražiti neku temu i doći do novih, dubinskih spoznaja«, zbog čega veličina uzorka »ne igra glavnu ulogu pa se kvalitativna istraživanja i ne prosuđuju prema tome.« (Pavić i Šundalić, 2021, str. 237)

Uzorak je formiran namjernim uzorkovanjem s elementima maksimalne varijacije. Uključivane su žene koje su tijekom rata živjele na području obuhvaćenih županija i koje su imale neposredno civilno, obiteljsko, radno ili izbjegličko iskustvo ratnih događaja, bilo u Hrvatskoj ili u inozemstvu. Tako je obuhvaćeno sedam sudionica iz Osječko-baranjske i jedna sudionica iz Vukovarsko-srijemske županije, a sudjelovale su i tri ispitanice koje su imale iskustvo rata u drugim državama: Bosni i Hercegovini, Ukrajini i Palestini. U trenutku provođenja intervjua sudionice su imale između 40 i 67 godina, a u trenutku iskustva rata imale su između 5 i 49 godina. Regrutacija je provedena putem lokalnih organizacija i kontakata u zajednici. Vodio se računa o raznolikosti prema etničkoj pripadnosti, mjestu stanovanja i ratnim ulogama. Broj od 11 sudionica procijenjen je kao dostatan za ciljeve projektnog mapiranja iskustava i potreba, ali, naravno, ne i za tvrdnje o reprezentativnosti svih žena pogođenih ratom.

3. PRIKUPLJANJE PODATAKA

Potencijalne sudionice identificirao je i pristupio im tim Centra za mir, nenasilje i ljudska prava. Centar već 35 godina djeluje u području tranzicijske pravde, izgradnje mira i pomirenja te pruža podršku žrtvama rata, doprinoseći ostvarivanju njihovih prava, utvrđivanju činjenica o ratnim stradanjima i promicanju odgovornosti za počinjene zločine. Tijekom tog razdoblja izgradili smo odnos povjerenja sa žrtvama rata, a posebice sa ženama koje su bile spremne podijeliti svoja osobna iskustva i svjedočanstva o ratnim stradanjima i posljedicama rata. Zahvaljujući upravo tom iskustvu i znanju te socijalnom kapitalu, a posljedično i stečenom povjerenju, tim Centra samostalno je mapirao potencijalne sudionice projekta, prepoznajući žene čije životne priče i doprinos zaslužuju biti dokumentirani i predstavljeni javnosti, a koje ujedno mogu dati dodatnu vrijednost projektu. Kontaktirano je ukupno 12 potencijalnih sudionica, od kojih je jedna odbila sudjelovanje u istraživanju. To ni ne čudi, budući da je to uobičajen slučaj kod istraživanja osjetljivih tema (Buljan, 2021). Kriterij uključivanja u istraživanje bio je isključivo iskustvo rata na bilo koji način. Time smo željeli obuhvatiti što širi spektar mogućih iskustava iz različitih perspektiva, bez ograničenja po, primjerice, pitanju dobnog praga.

Podaci su se prikupljali tijekom ožujka i travnja 2026. godine. Sa svakom sudionicom provedeni su dubinski intervjui, koje je vodila istraživačica Nina Sauerborn, magistra socijalnog rada, dok je dva intervjua provela pravna savjetnica, V.K., magistra prava. Intervjui su se sastojali od sociodemografskih pitanja zatvorenog tipa i niza od 16 otvorenih pitanja, čime se nastojala postići željena dubina intervjua. Njima se ustanovljavaju stavovi i motivi za određeno ponašanje koji često ostaju skriveni u anketnom istraživanju kojim dominiraju zatvorena pitanja (Pavić i Šundalić, 2021, str. 244).

Tijekom prikupljanja podataka štitio se identitet sudionica te se koristila metodologija temeljena na znanjima o traumi. Sve su sudionice uz socijalnog radnika imale mogućnost prisustvovanja psihologa, čime se umanjivao rizik od retraumatizacije sudionica, što je i preporučeno kod zauzimanja takva pristupa (Isobel, 2021). Tijekom provedbe dvaju istraživanja, uz istraživačicu i sudionicu bila je prisutna i Gestalt terapeutkinja. Preostale sudionice nisu izrazile potrebu za time, pa je devet intervjua provedeno isključivo između istraživačice i sudionice.

Deset intervjua provedeno je licem u lice, a jedan pomoću Zoom platforme, a svi oni održani su u sigurnom i podržavajućem okruženju s ciljem osiguravanja ugodnosti i sigurnog prostora

za sudionice, uz prethodno potpisani informirani pristanak sudionica. Zahvaljujući razvoju tehnologije, danas je moguće obavljati intervjue u virtualnom okruženju, što ne narušava kvalitetu rezultata (Brüggen i Willems, 2009). Sudionicama je omogućeno povlačenje iz istraživanja u bilo kojem trenutku bez ikakvih posljedica. Intervjui su trajali oko 60 minuta, izuzev tri intervjua koji su trajali 90 i više minuta. Bili su audio snimani i vjerno transkribirani tako što smo preslušavali snimke i zapisivali sve što je izgovoreno, uključujući i jezične nepravilnosti, osim stanki, uzdaha i slično.

Sociodemografska pitanja obuhvatila su sljedeće podatke: dob, mjesto rođenja, mjesto stanovanja, razina obrazovanja, radni status, partnerski status i djeca.

Otvorena pitanja bila su sljedeća:

- 1) Kako je izgledao Vaš život i svakodnevnica neposredno prije početka Domovinskog rata?
- 2) Možete li mi opisati svoje misli te svoje ponašanje kada ste shvatili da je rat započeo?
- 3) Koje svoje nove uloge ili odgovornosti u obitelji, zajednici ili na radnom mjestu povezujete s ratnim događanjima?
- 4) Koji su događaji ili iskustva iz ratnog razdoblja na Vas ostavile dojam – bilo pozitivno ili negativno?
- 5) S kakvim ste se strahovima, brigama ili opasnostima najčešće suočavali?
- 6) Kako je rat utjecao na Vaše odnose u obitelji, partnerske odnose ili prijateljstva?
- 7) Možete li nam opisati koji oblici podrške su Vam bili dostupni (obiteljski, prijateljski, institucionalni)? Što Vam je za vrijeme rata najviše pomagalo?
- 8) Možete li mi opisati kako je to što ste žena utjecalo na Vaš doživljaj rata? Na koji način ste ga doživjeli?
- 9) Možete li nam opisati na koji način su žene u Vašem okruženju bile pogođene ratom (npr. uloge, teret brige, strahovi, gubici)?
- 10) Jeste li se u nekom trenutku osjećali posebno ranjivo ili posebno snažno kao žena tijekom ratnog razdoblja?
- 11) S kakvim ste se izazovima suočili nakon rata (npr. povratak u normalnu svakodnevicu, obnova života, emocionalni oporavak)?
- 12) Osjećate li i danas posljedice ratnog iskustva – emocionalne, društvene ili praktične?
- 13) Kako danas gledate na svoje ratno iskustvo?
- 14) Koje vještine, načini razmišljanja ili strategije su Vam pomogle izdržati teškoće?

15) Što smatrate najvažnijim što bi ljudi trebali razumjeti o ženskim iskustvima Domovinskog rata?

16) Ima li nešto što nismo spomenuli, a važno Vam je podijeliti?

4. ETIČKI ASPEKTI ISTRAŽIVANJA

Imajući na umu da su kvalitativna istraživanja često etički osjetljiva jer se redovito zasnivaju na osobnom kontaktu i nemaju posve standardiziran protokol istraživanja (Pavić i Šundalić, 2021), usmjerili smo se na što temeljitije osiguranje etičkih standarda. Cjelokupno se istraživanje vodilo kriterijima anonimnosti sudionica, što je inače otežano za postići u takvim istraživanjima, budući da je identitet sudionica poznat istraživačima (Pavić i Šundalić, 2021), zatim kriterijima dobrovoljnosti u sudjelovanju u istraživanju, obrascu informiranog pristanka na kojem je istaknuta svrha i cilj istraživanja, mogućnosti odustajanja od istraživanja ili odbijanja odgovora na pojedina pitanja te prema kriteriju pristupa temeljenog na znanjima o traumi (*trauma-informed approach*). Zato smo posegnuli za pseudonimizacijom.

Rizik u istraživanju je bio emocionalni stres i retraumatizacija sudionica. S ciljem smanjivanja tog rizika, sudionicama je bila ponuđena psihosocijalna podrška, uz dostupnost Gestalt psihologa i socijalnog radnika tijekom intervjua. Sudjelovanje u istraživanju bilo je u potpunosti dobrovoljno s mogućnosti odustajanja od istraživanja u bilo kojem trenutku bez ikakvih posljedica, što je također preporuka u vezi takve vrste istraživanja (Pavić i Šundalić, 2021, str. 246). To je bilo posebice važno, budući da intervjui nemaju samo kognitivnu, nego i emocionalnu komponentu (Cohen, Manion i Morrison, 2007), pa mogu uzrokovati negativne ili potaknuti traumatske osjećaje kod sudionika.

Sudionice su prije početka intervjua potpisale obrazac informiranog pristanka s ciljem osiguravanja dobrovoljnosti sudjelovanja i transparentnosti istraživanja. Informirani pristanak sadržavao je sažete podatke o istraživanju i ciljevima te korištenim metodama u istraživanju (polustrukturirani intervjui), kao i o okvirnom vremenu trajanja intervjua. Također je naglašena dobrovoljnost sudjelovanja te mogućnost odustajanja u bilo kojem trenutku bez ikakvih posljedica. Sudionicama je istraživanja bilo istaknuto da će se razgovor snimati i kasnije transkribirati, pri čemu će svi podaci biti povjerljivi, a svi identifikacijski podaci pseudonimizirani, točnije šifrirani, te da će snimke razgovora biti obrisane nakon završetka projekta, što i jesu neki od savjeta za očuvanje anonimnosti kod takvih metoda (Daymon i Holloway, 2002). Obrada osobnih podataka provodila se temeljem dobrovoljnog pristanka i u skladu s Općom uredbom o zaštiti podataka (EU) 2016/679 – GDPR. U informiranom pristanku također je istaknuto da će se prikupljeni podaci čuvati na zaštićenim računalima istraživačkog tima Centra i da pristup tim podacima imaju isključivo ovlaštene osobe koje su uključene u

provedbu istraživanja. S obzirom na temu istraživanja, u informiranom pristanku naveden je kontakt za besplatnu psihološku pomoć (Psihološki centar TESA i Društvo za psihološku pomoć »Sunce«). Na kraju su sudionice označavale jesu li upoznate s ciljem i načinom provedbe istraživanja i pristaju li na dobrovoljno sudjelovanje u istraživanju, na tonsko snimanje tijekom intervjua i na korištenje prikupljenih podataka u znanstveno-istraživačke svrhe. Na koncu su uslijedili datum i potpis.

Zbog stigme, straha ili traume, neke su sudionice bile suzdržane prema sudjelovanju u istraživanju. Da bi se umanjio rizik od suzdržanosti, sa sudionicama su se provodile aktivnosti izgradnje povjerenja te su prije intervjua bile posjećivane da bi se uspostavio odnos koji je siguran i zasnovan na povjerenju. Inače, kvalitativna istraživanja sama po sebi jesu takva da uključuju jači osobni kontakt sa sudionikom i dublje ulaze u privatni život i intimu, zbog čega potencijalno mogu nanijeti veću psihološku štetu ispitaniku (Pavić i Šundalić, 2021), pogotovo ako se ne poduzmu predradnje za umanjivanje te potencijalne štete. Sudionice su u potpunosti imale kontrolu nad time koje će i koliko informacija podijeliti te je njihova privatnost bila strogo zaštićena.

5. REZULTATI ISTRAŽIVANJA I RASPRAVA

Analizirano je ukupno 11 intervjuja, koji su trajali između 60 i 90 minuta i koji se nakon transkripcije protežu na 11–29 stranica u dokumentima u Microsoft Wordu. Nakon kodiranja transkripata prepoznato je šest glavnih tema. Prva je naslovljena »Prekinuta svakodnevica i ulazak u rat«, a obuhvaća iskustvo života prije te kontrast o kojem svjedoče nakon početka rata. Istaknute su emocije bezbrižnosti i stabilnosti nasuprot neizvjesnosti, straha i tuge. Zabilježene su i razlike u iskustvima male djece i odraslih žena. Druga tema je »Raseljavanje, gubitak doma i traženje pripadanja«, u sklopu koje su prepoznati materijalni i nematerijalni aspekti izbjeglištva. Tema »Rodno obilježeno preuzimanje odgovornosti i skrbi« oslikava promjenu u ulogama žene u svakodnevici, naročito po pitanju brige o prehrani i novcu, te prikazuje žene kao nositeljice tereta i kao nositeljice djelovanja. U okviru teme »Ženska ranjivost, strah i nasilje u ratu« prevladavaju emocije straha i neizvjesnosti te je emotivno vrlo bremenito, budući da donosi svjedočanstva o ženskim iskustvima nasilja tijekom rata. U temi »Ljudskost zajednice i granice institucija« naglasak je na podršci koju je pružala zajednica, a ne institucije koje su to trebale činiti, pri čemu je istaknuta osobina humanosti. Posljednja tema »Trajni učinci rata, šutnja i otpornost« pokazuje da su posljedice rata dugotrajne i da je ratno iskustvo oblikovale žene na različite načine. Sve teme predstavljene su u nastavku, svaka u zasebnom potpoglavlju. Citati su pseudonimizirani oznakama broja intervjuja: od I1 do I11.

5.1. Prekinuta svakodnevica i ulazak u rat

Ova tema obuhvaća način na koji sudionice opisuju prijelaz iz poznatog, makar i ne uvijek idealnog života, u stanje rata. U svim intervjuima rat se pojavljuje kao snažan rez u dotadašnjoj svakodnevici, što je rezultat do kojeg je došla i Benčić (2017) u svojem istraživanju, u kojem je 49 od 50 ispitanika ustvrdilo da je Domovinski rat dočekalo potpuno nespremno i u nevjerici. I kada je život prije rata bio opisan kao bezbrižan i stabilan, te kada je već bio obilježen obiteljskim teškoćama, početak rata uvodi radikalnu neizvjesnost. Sudionice opisuju da u početku često nisu razumjele puni opseg onoga što dolazi. Neke su mislile da će sukob kratko trajati, neke su rat najprije doživjele kroz slike s televizije, sirene ili promjene u školi, a neke kroz prvu smrt bliske osobe ili prvi neposredni susret s granatiranjem. U dječjim iskustvima posebno se ističe fragmentiranost razumijevanja: djeca ne dobivaju potpunu sliku, ali vrlo

precizno osjećaju da se 'događa nešto ozbiljno', što je očito zajednička značajka brojnih iskustava (Stanojević, Jakobi i Pisari, 2024). U odraslim iskustvima ulazak u rat češće znači trenutačno donošenje odluka o poslu, roditeljima, partneru, djeci i sigurnosti.

Važna varijacija unutar ove teme odnosi se na dob i životnu fazu. Sudionice koje su tada bile djeca opisuju rat kao istodobno nadrealan i duboko formativan događaj. One često pamte slike, tonove, zabrane i promjene raspoloženja odraslih znatno u većoj mjeri nego politički sadržaj sukoba. Odrasle žene, osobito one koje su tada bile trudne, majke male djece ili na početku radnog vijeka, rat opisuju kao trenutak u kojem više nije bilo moguće ostati 'mlad', 'nevin' ili 'netaknut' svakodnevicom. U tom smislu, rat ne prekida samo mir nego i razvojne putanje. Ista su iskustva djece tijekom Domovinskog rata zabilježena i drugdje (Jukić, 2024).

Nismo imali tjelesni u školi zadnjih mjesec dana iz razloga što je vojska bila u školskoj dvorani. (I1)

Mislili smo pa to će biti malo, puškaranje ništa strašno, međutim <...> kad mi je prvi najbolji prijatelj poginuo, e onda smo shvatili da je to nešto ozbiljno. (I2)

Mi smo probudile se odmah kad je krenuo rat, kad krenuli, oni su, Rusi, bombardirati naš grad u 5 ujutro i to je bilo strašno. Stvarno nisam očekivala. Puno su govorili na televiziji, na radio, na internetu, o tomu što može biti rat, ali nisam vjerovala. Zbog tog što mi smo bili kao prijateljski narodi. I nisam mislila što uopće postoji šansa da bit će takav strašan rat. (I8)

Zapravo je to je bilo odmah na početku rata, mama je stradala <...> od tog trenutka je krenulo strahovanje da se tati nešto ne dogodi jer tata je ostao u Osijeku. (I10)

Ovi iskazi jasno pokazuju da ulazak u rat nije jedinstveno iskustvo, ali da je u svim slučajevima označio prekid prethodnog načina života i razumijevanja stvarnosti. O težini suočavanja s pogibijom drugih te s vlastitom smrtnošću svjedoče i ispitanice u istraživanju koje je provela Glavočić (2019).

5.2. Raseljavanje, gubitak doma i traženje pripadanja

U većini intervjua raseljavanje je jedan od središnjih motiva. Ono se javlja u različitim oblicima: kao kratkotrajni 'odlazak na praznike' koji skriva evakuaciju, kao kolona traktora, kao boravak u sportskim dvoranama i privremenim smještajima, kao bijeg preko granica, kao

odlazak u drugu državu ili kao niz uzastopnih selidbi bez mogućnosti puštanja korijena. Takvo iskustvo dijelile su i brojne druge žene u ratovima devedesetih (Teršelič, 2014). Gubitak doma pritom nije samo materijalan. Žene govore i o gubitku ritma, pripadanja, jezika, poznatih odnosa i osjećaja da negdje smiju biti bez opravdavanja. U nekoliko intervjuja taj osjećaj dodatno je naglašen iskustvom stigme, ruganja zbog govora, nepovjerenja prema ‘drugome’ ili obilježavanja etničkim i manjinskim identitetom. Svi ti motivi posebice su vidljivi u istraživanju koje je provela Matković (2018).

Posebno je značajno što se isti motiv raseljavanja pojavljuje i u različitim ratnim kontekstima. Iako su političke okolnosti drukčije, iskustvo žene koja iz Baranje odlazi u nepoznato, žene koja s obitelji napušta Ukrajinu ili žene koja pokušava izaći iz Gaze dijeli istu osnovnu jezgru: gubitak kontrole nad prostorom, prekid kontinuiteta života i nužnost brzog prilagođavanja bez garancije sigurnosti. Manjinska perspektiva dodatno pojačava osjećaj nepripadanja jer neke sudionice nisu samo raseljene nego i simbolički označene kao ‘tuđe’.

Ali s obzirom da je ljeto, školski su praznici, pa oni će to meni kao zakamoflirat u nekakav izlet <...> smetnuli s uma činjenicu da djeca puno više znaju i puno više vide i puno više osjete nekada nego što odrasli misle. (I1)

Ideš zapravo u nepoznato <...> nismo mi bili poželjni nigdje. (I4)

Ti koji su prozvani, ti koji imaju pravo da uđu unutra, odnosno da izađu iz Gaze jer ima dosta ljudi koji su htjeli da izađu, ali ne mogu da izađu jer nisu na spisku. Eto, to je problem i čak štoviše ovi iz ambasade su mi rekli kad smo se vidjeli, oni su mi rekli da su svi naši papiri morali biti, mi smo postali hrvatskoj ambasadi, ali hrvatska ambasada je morala to da pošalje za Izrael da bi oni dali odobrenje da li mi možemo da izađemo ili ne možemo da izađemo. I onda, nama su dali odobrenje, hvala Bogu. (I7)

Moj suprug je inzistirao da ja s djetetom odem iz Baranje <...> Ja sam otišla za Srbiju, točnije u Sombor i iz Sombora su me smjestili s djetetom u jednu obitelj, gdje sam vrlo kratko bila, cijelo vrijeme sam plakala. (I11)

Prevalencija ove teme je visoka: pojavljuje se u većini intervjuja, dok je manjinska varijacija prije svega razlika između onih koje su bile dugotrajno raseljene i onih koje su duže ostale u gradovima pod granatama.

5.3. Rodno obilježeno preuzimanje odgovornosti i skrbi

Jedna od najprisutnijih tema u cijeloj građi jest preraspodjela odgovornosti prema ženama i djevojčicama. Sudionice opisuju da su morale brzo sazrijevati, brinuti za roditelje ili djecu, organizirati smještaj, osigurati hranu, raditi u ratu, tražiti poslove ispod kvalifikacija, mijenjati robu za hranu ili donositi odluke u ime cijele obitelji. U dječjim iskustvima to se očituje kao rano odustajanje od ‘normalnog djetinjstva’; u iskustvu majki kao potpuna fokusiranost na zaštitu i opstanak djece; u iskustvu odraslih žena kao kombinacija ekonomskog, logističkog i emocionalnog rada koji ostaje uglavnom nevidljiv.

Ono što ovu temu čini posebno važnom jest da žene pritom nisu samo nositeljice tereta nego i nositeljice djelovanja. U nekim slučajevima to je vrlo praktično i svakodnevno djelovanje, poput izrade pelena od plahti, zamjenske ekonomije, rada pod granatama ili improviziranja kućanstva. U drugima poprima izrazito aktivan oblik: traženje kontakata, spašavanje članova obitelji, kretanje tamo gdje muškarci više ne mogu, pa i kasnije profesionalno ili građanski angažman koji izrasta iz ratnog iskustva, što je utvrđeno i drugim istraživanjima (Bavčić, 2019). Ta linija snažno podupire projektni fokus na ‘nevidljive heroine’: žene su često držale život na okupu upravo tamo gdje se heroizam inače ne prepoznaje jer nije bio na prvoj liniji fronte. Upravo se tu očituje jedna od snažnijih dimenzija istraživanja, da nevidljiv rad žena nije samo rad opstanka, nego i rad održavanja društvenog tkiva.

Ja nisam imala priliku biti djevojčica, nego sam odjednom postala neka odrasla osoba.
(I1)

Razvile su se nove odgovornosti zato što smo morali u kratkom vremenu jako brzo sazrijeti u nekakve osobe od 50 godina, a tada smo imali 20 <...> nismo mogli izlaziti, nismo mogli zabavljati se kao svi normalni mladi ljudi. (I2)

Ja sam išla na posao pod granatama cijelo vrijeme da ne izgubim posao. (I5)

Nemam ti pelena, od krpa onih plahta smo napravili pelene <...> trebala svu ljubav posvetiti svom djetetu, pa mene je bilo strah. (I6)

Nasilje nad ženama često manifestiralo kroz seksualno nasilje <...> žene su bile te koje su nosile, tiho nosile teret preživljavanja u svakom smislu i tiho tkale mrežu solidarnosti <...> pronalazile način za preživljavanje, to su ipak žene radile. (I9)

Ova tema je prisutna u gotovo svim intervjuima. O seksualnom nasilju i silovanjima kao zasebnom problemu žena u ratovima devedesetih pisala je i Niarchos (1995). Važna manjinska razlika jest u tome što se kod nekih sudionica više ističe majčinstvo, a kod drugih rano sazrijevanje djevojčice, partnerska odsutnost ili ekonomsko preživljavanje. No jezgra ostaje ista: žene preuzimaju rad opstanka. Identična su ratna iskustva žena zabilježena u istraživanju koje je provela Glavočić (2019).

5.4. Ženska ranjivost, strah i nasilje u ratu

Strah je gotovo univerzalno prisutan, ali njegove forme variraju. U više intervjuja žene govore o stalnoj neizvjesnosti hoće li žive stići na posao, vratiti se kući, saznati je li netko od bližnjih živ, ili zaštititi dijete od neposredne opasnosti. Nekoliko intervjuja dodatno otvara rodno specifične dimenzije nasilja, primjerice prijetnju seksualnim nasiljem, osjećaj da žena bez ‘muške zaštite’ postaje izloženija, kao i partnersko nasilje koje ratni stres pojačava. Takvi su nalazi prisutni i u drugim istraživanjima koja pokazuju prisutnost prisilnog raseljavanja, otežanog pristupa zdravstvenoj skrbi, neizvjesnosti u vezi s nestalim članovima obitelji, pravnu i ekonomsku nesigurnost te visoku izloženost seksualnom nasilju (Haeri i Puechguirbal, 2010). Takva iskustva dokumentiraju i drugi tekstovi koji se bave položajem žena u Domovinskom ratu (Dragičević, 2024). Posebno snažna podtema jest i ranjivost majki i trudnica, koje rat doživljavaju ne samo kao vlastitu ugrozu nego i kao trajnu prijetnju djetetu.

Važno je naglasiti da ovaj korpus ne svodi ženska iskustva na pasivnu žrtvu. No istodobno ih ne romantizira. Rat ovdje nije samo ‘teško razdoblje’, nego i okoliš u kojem se nasilje može pojačati, privatizirati i tako postati teže vidljiv. U nekim slučajevima ono dolazi izvana, kroz granate i okupaciju, u nekima kroz glasine i strah od seksualnog nasilja, a u nekima ulazi i u sâmo kućanstvo. Inače, Haeri i Puechguirbal (2010) ukazale su na problem prikazivanja žena kao isključivo ranjivima i bespomoćnim žrtvama, naglasivši raznolikost njihovih iskustava i uloga. Njihove teze poduprte su, primjerice, istraživanjem koje je napravio Bitunjac (2022), koji je pokazao da su žene u Hrvatskoj devedesetih činile oko 5 % svih boraca u Hrvatskim oružanim snagama, pri čemu su, doduše, brojne doživjele razne oblike rodne diskriminacije.

Najteže mi je bilo, recimo doći od kuće na posao i s posla kući, ali ne znaš oćeš doć živ na posao i oćeš doći živ s posla. (I2)

Moj muž je bio dobrovoljni vatrogasac. Kad je god gorilo, on je morao izaći van <...> postao je agresivan, on je znao udariti, on je znao bjesnit, to je sve na njega utjecalo <...> on je mene bacio i počeo tući na podu. (I3)

A da, kad se danas sagledaš, da bi naravno bilo strašno stradavanje i pogotovo da se, da se nasilje nad ženama često manifestiralo kroz seksualno nasilje, što je, što pokazuje, što pokazuje kako se agresija prema ženi, ovaj, <...> kako se kanalizira kroz sve. (I9)

Znači, znala sam sve što jedna žena bi trebala znati, znači kao djevojčica trinaest godina. Znači to je bila moja neka, ona super, neka super super snaga, ali sam se ja osjećala ranjivo zato što nisam imala slobodu odlučivanja o svom životu zbog svoje mladosti i to mi je bilo najranjivije. (I1)

Prevalencija je ovdje dvostruka: strah i nesigurnost pojavljuju se u većini intervjuja, dok se izravno rodno specifično nasilje pojavljuje u nekoliko njih. Razoran utjecaj rata na obiteljski život zabilježile su i Stanić i Mravak (2012) te Šoštarić (2012). Strah i nesigurnost snažno su prisutne emocije koje se pojavljuju i u drugim istraživanjima (Glavočić, 2019). Dakle, nisu sve sudionice doživjele izravno istu vrstu nasilja, ali već i sama svijest o toj mogućnosti strukturira njihovo ponašanje i doživljaj rata. Zato nije kriterij samo eksplicitno nasilje, nego i je presudno uzeti u obzir i širu atmosferu tjelesne, emocionalne i socijalne ugroženosti. Uz to, u ekonomskom, socijalnom i poslovnom smislu žene doživljavaju specifično nasilje, koje se kod pojedinih kategorija žena, kao što su sudionice rata, posebno očituje (Iveković, 2015).

5.5. Ljudskost zajednice i granice institucija

Gotovo kroz cijeli korpus provlači se motiv da je najvažniju podršku često pružala zajednica, a ne sustav. Sudionice spominju susjede, prijateljice, učitelje, rodbinu, kolege, ljude iz crkve ili potpuno nepoznate osobe koje su im pomagale hranom, smještajem, kontaktima, prijevozom, odjećom, emocionalnom toplinom ili pukim priznanjem njihove ljudskosti. Takva podrška često se pamti kao presudna upravo zato što je bila konkretna, neposredna i nenametljiva.

Institucije su pritom prikazane ambivalentno. U nekim iskustvima institucionalna pomoć postoji i važna je. Prisutna je u obliku hrane, bonova, pomoći za djecu, školske podrške te pomoći crkve ili međunarodnih aktera. U drugima je sustav neinformiran, nepovezan, hladan ili ponižavajući. O podvojenim iskustvima po pitanju pomoći institucija svjedoče i druga

istraživanja (Stanić i Mravak, 2012). Više sudionica razlikuje formalnu strukturu od pojedinih ljudi unutar nje. Ono što pomaže često nije institucija, nego nečija osobna humanost. To je važan nalaz jer pokazuje da potreba nije samo materijalna nego i relacijska.

Nije postojala institucionalna potpora neg je postojala ljudskost. (I1)

Bio je Crveni križ pa je bilo dosta tih oblika, za prognanike pa za izbjeglice, kad su počeli dolaziti izbjeglice iz Bosne, imali smo finansijsku podršku. Nešto je to sitno bilo, bili su nekakvi bonovi za kruh ili tako nešto. Dobivali smo bonove za kruh i dobivali smo odjeću, hranu, konzerviranu hranu. Ne znam, svaki mjesec smo to dobivali odeš, odlazili smo s tim svojim kartončićima, al to su dobivali i prognanici izbjeglice, a i potrebiti oni koji su na socijalnoj pomoći koji su nezaposleni, svi su se znači mogli obratiti i to se dugo dobivalo ta pomoć u hrani i imali su da...bio je besplatan gradski prijevoz, recimo za prognanike izbjeglice. (I2)

Onda o tome možemo razgovarati, sve vrijeme dok smo mi bili tamo [u BiH], nikakva institucionalna, ni govora, institucija je tada bila najveći... Mislím s institucionalne razine je dolazila najveća prijatnja. (I9)

Znači bili smo mi okej tamo, u smislu zbrinuti ono, imali smo i obroke i čistu odjeću i nije bilo drame oko toga. A po povratku, aha, što se tiče prijateljstava pa ništa, pa imali smo ono prijatelje iz razreda, iz tog sela. Zapravo, skompaš se kad si dijete, skompaš se pa nije problem, ali nekakvu psihološku podršku tamo mi nismo imali. (I10)

Mi smo [iz Ukrajine] otišli još na početku rata, ali znam, naši prijatelji koji su ostali sad tamo zbog obitelji tamo, roditelja, oni su rekli da dobivaju pomoć od crkve, misionara poslali iz EU neki paketi isto. Tako, pomoći je bilo. (I8)

Ova je tema prisutna u gotovo svim intervjuima, ali s važnom varijacijom. Starija ratna iskustva češće naglašavaju nepovezanost sustava i oslanjanje na 'dobre ljude', dok novija iskustva češće uključuju i neku vrstu organizirane međunarodne ili civilne pomoći. Tema je važna i politički. Ona pokazuje da žene ne opisuju podršku samo kao distribuciju resursa, nego i kao iskustvo priznanja, viđenosti i sigurnosti.

5.6. Trajni učinci rata, šutnja i otpornost

Sudionice vrlo jasno pokazuju da rat ne završava potpisivanjem mira niti završetkom granatiranja. Dugotrajne posljedice prisutne su u emocionalnim reakcijama, tjelesnim simptomima, promjenama ponašanja, oprezu, potrebi za kontrolom, poteškoćama s povjerenjem, okidačima vezanim uz glasne zvukove, glazbu ili sirene, te u osjećaju da se život trajno podijelio na 'prije' i 'poslije'. Kod nekih žena dominantan je obrazac šutnje i potiskivanja, a kod drugih se dugoročni tragovi vide u pojačanoj empatiji, oprezu, potrebi za mirom i samoći ili pak u snažnijem angažmanu za druge.

Otpornost je svakako prisutna, ali ne u banalnom smislu 'rat ih je ojačao'. Znatno bi preciznije bilo reći da su neke sudionice razvile kapacitete za preživljavanje, samostalnost, empatiju i djelovanje, ali po cijenu trajnog ožiljka. Dio njih i danas ne može o ratu govoriti bez snažnog afekta, druge radije šute, treće iskustvo pretvaraju u pomaganje drugima, u aktivizam ili u potrebu da se priča ispriča zbog onih koje više nisu žive. Sve je više istraživanja koja na svjetlo dana donose važnost uloge žena u ponovnoj izgradnji zajednice i društva te u procesima izgradnje mira (Šoštarić, 2012).

Ja, ja imam simptom, baš ja, od onda, čim čujem sirenu meni prokuha u stomaku, ja moram na wc, i to je to. Ja čim sam pod stresom, od onda, moram na wc. Sirena počne meni uskuha ja moram na wc. (I3)

Bila ta '95. i onda smo se moj sin i ja polako nekako privikavali na sve to skupa, kak je on, ono, bio 4 godina nije razumijevao gdje mu je tata, pa smo dosta često bili na groblju. Ono, posao, groblje, kuća funkcionira i malo sam se bila zatvorila previše, ono, da me nitko ne treba, da mi ne treba doći pa ja to mogu sve sama, ali, ono, izašla sam iz tog. (I11)

Pa, puno sam govorila o tim nekim pozitivnim stvarima pa ću sad samo reći ono što osjećam negativno, a to je ono nešto što ljudi vole reći 'ako te nešto ne ubije to te ojača', ali zapravo te to obilježi i taj ožiljak ostane i, recimo, ja osjećam i dalje izuzetno preveliku emotivnost kada netko priča o nekakvim ratnim događanjima ili, recimo, meni je strašan okidač mi je pjesma „Moja domovina“, ne znam, mislim mi koji smo u to vrijeme odrastali, znamo da je to bila ono himna [smijeh] nekakva. (I1)

Govorimo našoj djeci kad idu negdje da se obavezno jave samo da znamo da je sve u redu da su stigli. (I2)

Život se zauvijek podijeli na prije i poslije. (I9)

Tema je prisutna u gotovo svim intervjuima. Najizraženija manjinska razlika jest između onih koje dominantno naglašavaju potiskivanje i šutnju i onih koje iskustvo pokušavaju pretvoriti u smisao, pomaganje ili javno svjedočenje. Dugotrajni učinci rata, poput raznih okidača koji podsjetje na proživljene traume, zabilježeni su i u drugim radovima (Šoštarić, 2012).

5.7. Ograničenja istraživanja

Ograničenje istraživanja očituje se najprije u tome što se radilo o kvalitativnoj metodologiji. Naime, u takvim je istraživanjima česta samoselekcija ispitanika, zbog čega rezultati istraživanja ne moraju biti reprezentativni za širu populaciju koju istražujemo (Daymon i Holloway, 2002). Osim toga, poteškoće predstavljaju i pitanje pouzdanosti i valjanosti podataka nastalih instrumentom intervjua, kao i objektivnosti zaključaka, koji mogu biti pod utjecajem osobne intuicije i impresije istraživača (Mejovšek, 2013), što smo, kako i priliči, u istraživanju nastojali ublažiti do najmanje moguće mjere (Cohen, Manion i Morrison, 2007, str. 121–122 i 133). S druge strane, snaga istraživanja počiva na tome što je tema neistražena. Žensko iskustvo rata dosad je redovito bila marginalna tema, što je i pokazano inicijalnim desk istraživanjem, a iskustva rata između muškaraca i žena uvelike se razlikuju, kako je utvrdila Dremel (2024). Upravo je zato bilo važno steći uvide i u taj aspekt rata i ratnih iskustava.

6. Zaključak

Ovo je istraživanje nastalo s ciljem boljeg razumijevanja ženskih iskustava rata, njihovih potreba i doprinosa koji su u javnom prostoru često ostajali nedovoljno vidljivi. Polazeći od kvalitativnog metodološkog pristupa i dubinskih intervju sa ženama različitih životnih okolnosti i ratnih iskustava, nastojalo se prikupiti osobna svjedočanstva koja nadopunjuju postojeća saznanja o ratnom razdoblju i pridonose cjelovitijem razumijevanju njegove društvene i ljudske dimenzije.

Rezultati istraživanja pokazuju da iskustvo rata nije moguće svesti na jedinstvenu priču. Premda su životne okolnosti sudionica bile različite, njihove ispovijesti povezuju zajednički obrasci koji se očituju kroz nagli prekid dotadašnje svakodnevice, iskustva raseljavanja i gubitka doma, preuzimanje novih odgovornosti, suočavanje sa strahom i različitim oblicima nasilja, oslanjanje na podršku zajednice te dugotrajne posljedice koje rat ostavlja i desetljećima nakon njegova završetka. Istodobno, istraživanje pokazuje da su ratna iskustva žena izrazito raznolika te da ih nije moguće promatrati isključivo kroz prizmu ranjivosti ili žrtve. Uz iskustva gubitka i neizvjesnosti, sudionice svjedoče o iznimnoj sposobnosti prilagodbe, preuzimanju odgovornosti, međusobnoj solidarnosti i pronalaženju načina za očuvanje obiteljskog i društvenog života u izrazito nepovoljnim okolnostima.

Posebno je značajan nalaz da su žene tijekom rata često preuzimale velik dio nevidljivog rada nužnog za svakodnevno funkcioniranje obitelji i zajednice. Briga za djecu, starije članove obitelji, organizacija života u uvjetima nestašice, rad u otežanim okolnostima te emocionalna podrška bližnjima predstavljaju oblike doprinosa koji su rijetko bili prepoznati kao sastavni dio ratnog iskustva. Upravo zato projekt *Iza linije fronta: nevidljive heroine* pridonosi širem razumijevanju heroizma, pokazujući da se on ne očituje samo na bojišnici, nego i u svakodnevnim činovima skrbi, odgovornosti i očuvanja života.

Istraživanje također potvrđuje kako posljedice rata ne završavaju prestankom oružanih sukoba. Emocionalni tragovi, osjećaj nesigurnosti, različiti okidači povezani s ratnim iskustvima, poteškoće u ponovnoj izgradnji povjerenja te dugotrajni procesi prilagodbe prisutni su u životima mnogih sudionica i danas. Usporedno s tim, iskustva žena pokazuju da otpornost nije odsutnost patnje, nego sposobnost nastavka života unatoč trajnim posljedicama koje rat ostavlja. Upravo u toj paralelnoj prisutnosti ranjivosti i snage očituje se složenost ženskih ratnih iskustava.

Vrijednost ovog istraživanja nije samo u dokumentiranju osobnih svjedočanstava nego i u njegovu doprinosu izgradnji uključivijeg kolektivnog sjećanja. Uključivanjem ženskih perspektiva stvara se potpunija slika ratnih događaja i njihovih posljedica, pri čemu osobne priče postaju važan izvor razumijevanja društvenih procesa koji se često ne mogu iščitati iz službenih dokumenata ili statističkih podataka. Takva svjedočanstva imaju potencijal pridonijeti razvoju obrazovnih sadržaja, javnih politika, programa psihosocijalne podrške i inicijativa usmjerenih na izgradnju mira te očuvanje kulture sjećanja utemeljene na istini, empatiji i međusobnom uvažavanju.

Iako zbog kvalitativne metodologije i veličine uzorka nije moguće donositi zaključke koji bi bili reprezentativni za sve žene pogođene ratom, dobiveni rezultati pružaju uvid u raznolikost njihovih iskustava i otvaraju prostor za buduća istraživanja. Posebice se nameće potreba za daljnjim istraživanjem različitih generacijskih, etničkih i društvenih iskustava žena te njihovih uloga u procesima suočavanja s prošlošću, društvene obnove i izgradnje trajnog mira.

Na kraju, ovo istraživanje potvrđuje da su žene bile mnogo više od pasivnih promatračica ratnih događaja. One su bile nositeljice svakodnevice, skrbi, solidarnosti i otpornosti te su svojim djelovanjem, često izvan fokusa javnosti, dale važan doprinos očuvanju obitelji, zajednica i društva u cjelini. Upravo zato njihove priče zaslužuju biti dio kolektivnog pamćenja i zaslužuju zadobiti ravnopravno mjesto u razumijevanju ratne prošlosti. Priče prikupljene u ovom istraživanju pokazuju da su se mnoge heroine rata nalazile upravo iza linije fronta, dakle ondje gdje su se svakodnevno vodile borbe za opstanak obitelji, očuvanje dostojanstva i održavanje života. U tome se nalazi i temeljna poruka ovoga projekta: bez njihovih iskustava ni naše razumijevanje rata ne može biti cjelovito.

7. Popis literature

- Bavčić, Elmaja. »Žene, rat, mir i sigurnost«, u: Saša Gavrić i Amila Ždralović (prir.), *Rodna ravnopravnost. Teorija, pravo, politike*. Uvod u rodne studije za studentice i studente društvenih nauka u BiH (Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar; Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2019), pp. 203–218.
- Benčić, Andriana. »Osobna sjećanja sudionika i sudionica Domovinskog rata«, *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja* 26/3 (2017), pp. 341–362. <https://doi.org/10.5559/di.26.3.02>
- Bitunjac, Martina. »Old wounds—new challenges: Women’s war experiences in the ex-Yugoslav and Bosnian armed conflict (1991–1995)«, *Przeгляд Krytyczny* 4/1 (2022), pp. 27–38. <https://doi.org/10.14746/pk.2022.4.1.3>
- Braun, Virginia; Clarke, Victoria; Hayfield, Nikki; Terry, Gareth. natuknica »Thematic Analysis«, u: Pranee Liamputtong (ed.), *Handbook of Research Methods in Health Social Sciences* (Singapore: Springer, 2019), pp. 843–860. https://doi.org/10.1007/978-981-10-5251-4_103
- Brüggen, Elisabeth; Willems, Pietter. »A Critical Comparison of Offline Focus Groups, Online Focus Groups and E-Delphi«, *International Journal of Market Research* 51/3 (2009), pp. 1–15. <https://doi.org/10.1177/147078530905100301>
- Buljan, Ivan. »Izveštavanje o rezultatima kvalitativnih istraživanja«, *Zdravstveni glasnik* 7/2 (2021), pp. 49–58. <https://doi.org/10.47960/2303-8616.2021.14.49>
- Cohen, Louis; Manion, Lawrence; Morrison, Keith. *Metode istraživanja u obrazovanju*, peto izdanje. Preveli Gordana Kuterovac-Jagodić i Iris Marušić (Zagreb: Naklada Slap, 2007).
- Cohn, Carol. »Women and Wars: Toward a Conceptual Framework«, u: Carol Cohn (ed.), *Women and Wars* (Cambridge: Polity Press, 2013), pp. 1–35.
- Daymon, Christine; Holloway, Immy. *Qualitative Research Methods in Public Relations and Marketing Communication* (London: Routledge, 2002).
- Dragičević, Irena. »Donosimo svjedočanstvo žene koja je pušku uzela kao maloljetna djevojka te kraj Domovinskog rata dočekala na prvoj crti bojišnice«, 13. studeni 2024. Dostupno na: *Dalmatinski portal* <https://dalmatinskiportal.hr/donosimo-svjedocanstvo-zene-koja-je-pusku-uzela-kao-maloljetna-djevojka-te-kraj-domovinskog-rata-docekala-na-prvoj-crti-bojisnice>

- Dremel, Anita. »Kritički pogled na neke česte pretpostavke u istraživanjima roda i rata: rodna dimenzija osobnih sjećanja na Domovinski rat«, u: Ivana Bendra, Matea Milak i Katarina Perić Pavišić, *Vukovar danas – sjećanja, iskustva i realitet življenja* (Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2024), pp. 115–129.
- Glavočić, Tia. »Žene u ratu – zaboravljeno žensko iskustvo ratne svakodnevice«, *Kazivač: časopis za etnološke i kulturnoantropološke teme* 3/3 (2019), pp. 107–124.
- Haeri, Medina; Puechguirbal, Nadine. »From helplessness to agency: examining the plurality of women’s experiences in armed conflict«, *International Review of the Red Cross* 92/877 (2010), pp. 103–122.
- Isobel, Sophie. »Trauma-informed qualitative research: Some methodological and practical considerations«, *International Journal of Mental Health Nursing* 30 (2021), pp. 1456–1469. <https://doi.org/10.1111/inm.12914>
- Iveković, Rada. »Nasilje i iscijeljenje: ratno i poratno razdoblje od prve generacije i poslije nje«, u: Staša Zajović (ur.), *Ženski sud: o procesu organizovanja* (Beograd: Žene u crnom, 2015), pp. 94–123.
- Jukić, Karmen. *Stradanje djece u Domovinskom ratu*, diplomski rad. Voditelj: Ante Delić (Gospić: Odjel za nastavničke studije Sveučilišta u Zadru, 2024).
- Matković, Jelena. »Personal Narrative, Conspiracy Theory and (not) Belonging: Experiences of War, Displacement and Estrangement«, *Studia ethnologica Croatica* 30/1 (2018), pp. 253–277.
- Mejovšek, Milko. *Metode znanstvenog istraživanja u društvenim i humanističkim znanostima*, 2. dopunjeno izdanje (Zagreb: Naklada Slap, 2013).
- Niarchos, Catherine N. »Women, War and Rape: Challenges Facing the International Tribunal for the Former Yugoslavia«, *Human Rights Quarterly* 17 (1995), pp. 649–690. <https://doi.org/10.1353/hrq.1995.0041>
- Pavić, Željko; Šundalić, Antun. *Uvod u metodologiju društvenih znanosti*, 2. dopunjeno izdanje (Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, 2021).
- Sauerborn, Nina. *Desk istraživanje*. Projekt »Iza linije fronta: nevidljive heroine«. Program »Different Memories, Shared Futures: Towards Inclusive Memorialisation« (Osijek: Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, 2026).
- Stanić, Sanja; Mravak, Katarina. »Domovinski rat – ratna iskustva žena«, *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira* 15/29 (2012), pp. 11–32.

Stanojević, Dragan; Jakobi, Tanja; Pisari, Milovan. *Romi i Romkinje u Srbiji i Bosni i Hercegovini i sećanja na Drugi svetski rat* (Beograd: Forum Roma Srbije, 2024).

Šoštarić, Maja. *Život u sjeni: žrtve rata i rodno osjetljiva istina, pravda, reparacije i garancije neponavljanja u Bosni i Hercegovini* (Utrecht: Impunity Watch, 2012).

Teršelič, Vesna (ur.). *Osobna sjećanja na ratove i ostale druge oblike političkog nasilja* (Zagreb: Documenta - Centar za suočavanje s prošlošću, 2014).

Živić, Dražen. »Demografski ratni gubici kao determinanta razvoja stanovništva Istočne Hrvatske u razdoblju 1991.–2001.«, *Migracijske i etničke teme* 21/1–2 (2005), str. 123–141.